

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

WŁODZIMIERZ STĘPIŃSKI

(Szczecin)

JESZCZE O PRUSKIEJ DRODZE ROZWOJU *

Historiografia agrarna wschodnich prowincji Prus i Niemiec przeżywa obecnie prawdziwy rozkwit w obu państwach niemieckich. Trudno o nim mówić w odniesieniu do nauki polskiej, bowiem w badaniach niemcoznawczych młodszych historyków bardziej pociąga historia polityczna i biografistyka. Należałoby więc do własnego podwórka wrzucić kamyczek w postaci pochodzącej z 1962 r. i stale aktualnej uwagi K. F. Borna: „Jak długo historia pruska — także problem Prus i Niemiec po utworzeniu Rzeszy — będzie rozpatrywany całkowicie lub w przeważającej mierze z politycznego punktu widzenia, trudno będzie uniknąć oskarżających lub apologetycznych zniekształceń i legend. Społeczne i gospodarcze pogłębienie pruskiej historii daje możliwość rzeczowego i jasnego jej przedstawienia”¹. Coraz więcej też historyków sięga po wyniki historiografii gospodarczej dla wyjaśnienia wielu zjawisk wyjątkowych w dziejach niemieckich. Do takich należy np. zadziwiająca zdolność junkierstwa pruskiego do przetrwania i utrzymania swoich politycznych i ekonomicznych pozycji w nowoczesnym społeczeństwie przemysłowym Niemiec XX w.²

Kluczowe znaczenie dla procesów rozwojowych Prus miały reformy agrarne i wielorakie ich konsekwencje. We wcześniejszych ujęciach dominowały aspekty polityczne i prawne, a tendencja ta nadal dominuje w nauce zachodnioniemieckiej. Te preferencje, jak stwierdził H. Rosenberg, przesłaniały inne składowe elementy tego procesu³. Autorzy starszych prac enerdowskich zajmowali się zasadniczo obszarem Brandenburgii, silnie akcentując klasowy charakter reform uwłaszczeniowych. Monumentalne dzieło J. Kuczyńskiego o życiu codziennym w Niemczech wskazuje na to, że w polu widzenia badaczy pozostaje przede wszystkim chłopstwo i proletariat rolny wsi pruskiej i egzystencja warstw niższych w ogólności.

Praca H. Harnischa jest tego dalszym potwierdzeniem. Świadczy zarazem o tym, że rozpatrywanie przeobrażeń agrarnych przez pryzmat prawie wyłącznie chłopskich producentów i wiejskiego proletariatu przy nieobecności kapitalistycznego junkierstwa jako drugiego partnera procesów uwłaszczeniowych może obniżyć wyniki badań, choćby opartych na imponującej bazie źródłowej. Do kwestii tej wypadnie jeszcze powrócić. Książka stanowi podsumowanie dotychczasowego dorobku

* H. Harnisch, *Kapitalistische Agrarreform und industrielle Revolution. Untersuchungen über das ostelbische Preussen zwischen Spätfudalismus und bürgerlich-demokratischer Revolution von 1848/49 unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Brandenburg*, H. Böhlans Nachfolger, Weimar 1984, ss. 368+XII tabel i 7 reprodukcji.

¹ K. E. Born, *Der soziale und wirtschaftliche Strukturwandel Deutschlands am Ende des 19. Jahrhunderts*, [w:] H.-U. Wehler, (wyd.) *Moderne deutsche Sozialgeschichte*, Königstein 1981, s. 517, przypis 3.

² D. Stegman, B. J. Wendt, P. Th. Witt (wyd.), *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert*. Festschrift für Fritz Fischer zum 75. Geburtstag und zum 50. Doktorjubiläum, Bonn 1983.

³ H. Rosenberg, *Deutsche Agrargeschichte in alter und neuer Sicht*, [w:] tegoż, *Machteliten und Wirtschaftskonjunkturen. Studien zur neuen deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Göttingen 1978, s. 121, m., 133 n.

jednego z najwybitniejszych historyków gospodarczych NRD, który uzyskał godne uznania wyniki na obszarze prawnych, gospodarczych i demograficznych przemian w Prusach w pierwszej połowie XIX w. Fundamentalną tezą książki jest pogląd, że w następstwie przekształceń kapitalistycznych w gospodarstwie i społeczeństwie wsi pruskiej jeszcze w pierwszej połowie XIX w. powstał we wschodnich prowincjach Prus chłonny rynek zbytu na masową produkcję fabryczną. Rynek producentów wiejskich (dokładnie: chłopskich) zdecydował o dalszym sukcesie rewolucji przemysłowej, stając się obszarem oddziaływania wzrostu rolniczego na rozwój przemysłowy.

Na dysertację składają się dwa wielkie rozdziały. Trzon pierwszego stanowi teoretyczny model wspomnianych już zależności między reformami agrarnymi i rewolucją przemysłową. Godną uwagi ambicją autora jest nakreślenie tych procesów w skali wszystkich wschodnich prowincji Prus (tzw. Ostelbii). Z tym większym zaskoczeniem czytelnik polski stwierdza nieobecność wśród bogatego zestawu literatury przedmiotu prac polskich. Autor cytuje jedynie niemieckojęzyczny artykuł B. Wachowiaka⁴. Pominięcie polskiego dorobku w kwestii uwłaszczeń, znacznego w odniesieniu do Śląska i Wielkopolski⁵, wpłynęło wyraźnie na dysproporcje w wyczerpaniu problematyki badawczej pomiędzy Brandenburgią i Pomorzem Zachodnim a Prusami Zachodnimi oraz Śląskiem i Wielkopolską, które w pracy Harnischa wypadają znacznie słabiej.

Zgodzić się trzeba z autorem, że całą niemal historiografię dawnych Niemiec i Republiki Federalnej (poza H.-U. Wehlerem) cechuje fenomen badawczy polegający na niedostrzeganiu związków między gospodarczymi i społecznymi skutkami reform agrarnych w pierwszej połowie XIX w. a znacznym lub decydującym wkładem tychże reform w zwycięstwo stosunków kapitalistycznych w przemysle pruskim⁶.

Omawiając główne przesłanki reform agrarnych, autor podniósł wielkie zasługi liberalnej biurokracji szlacheckiej i jej mieszczańskich ekspertów. Sporo miejsca poświęcił pozytywnemu stosunkowi do reform części starej klasy rządzącej⁷, której aktywność w dziele ich realizacji zdecydowała o zamknięciu procesu kapitalistycznej przebudowy stosunków wiejskich w latach czterdziestych XIX w. Opierając się na źródłach autor interesująco przedstawił różnorodną działalność junkrów pragnących zawłaszczyć jak największy obszar gruntów chłopskich. W pierwszej połowie XIX w. jako forma odszkodowania dominowało odstępowanie dworowi od 1/3 do 1/2 obszaru gospodarstwa. Szlachta szeroko korzystała z prawnych, policyjnych i materialnych form nacisku na wieś, skutecznie tą drogą zaokrąglając swoje posiadłości (s. 181 n.).

Jednakże zasadniczą rolę w sprawnym przeprowadzeniu reform miała postawa mas chłopskich, które z konsekwencją i determinacją dążyły do całkowitego

⁴ B. Wachowiak, *Die Entwicklung der Landwirtschaft Hinterpommerns in den Reiseberichten des Regierungsrathes Haese aus den Jahren 1835 und 1837*, „Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte” (1977), cz. 4, s. 63 - 82.

⁵ *Dzieje Wielkopolski*, t. 2 (red. W. Jakóbczyk), Poznań 1973; *Historia Śląska* (red. W. Długoborski i S. Michalkiewicz), t. 2, cz. 1 i 2, Wrocław—Warszawa—Kraków 1966 - 1970.

⁶ J. Flemming, *Landwirtschaftliche Interessen und Demokratie. Ländliche Gesellschaft, Agrarverbände und Staat 1890 - 1925*, Bonn 1978, s. 3; H. Schissler, *Preussische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763 bis 1847*, Göttingen 1978, s. 38, n., 106 n., 187 n. Schissler dostrzega w rolnictwie źródło ucieczki kapitałów z przemysłu, lecz nie widzi w nim rynku zbytu dla produkcji przemysłowej.

⁷ Wcześniej już m. in. K. Vetter, *Der kurmärkische Adel und der Octoberedikt*, [w:] „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 27(1979), z. 5, s. 440, 447.

oddzielenia się od dworu. Chłoptwo wykazywało także ogromną wolę działania i przetrwania przejawianą na płaszczyźnie prawnej i gospodarczej pomimo obciążenia ich odszkodowaniami w ziemi i pieniądzu. Sukces reform był też rezultatem dalekowzroczności państwa pruskiego, które wspierały reformy prawne i ekonomiczne praktycznymi separacjami gruntów z areałów dworskich i gminnych (*Landeskulturgesetzgebung*). Efektywność pruskich reform agrarnych przeciwstawił autor niekonsekwencji Francji i Rosji w przebudowie stosunków wiejskich (s. 147 n., 193 n.). Dobra koniunktura agrarna sprzyjała aktywizacji gospodarczej producentów chłopskich. Harnisch za J. Kuczyńskim uznaje dopiero rok 1807 za początek procesu uwłaszczeniowego wsi pruskiej, bowiem decydujące znaczenie dla chronologii reform agrarnych miały nie połowiczne uwłaszczenia chłopów w części domen w końcu XVIII w., lecz kryteria prawne. Dopiero edykt październikowy z 1807 r. zapoczątkował ten proces.

Efektywność reform jest fundamentem modelu współzależności między ustawodawstwem agrarnym a rewolucją przemysłową. Sam fakt, że sukces reform agrarnych przyszedł wcześniej niż rezultaty rewolucji przemysłowej, ma dla modelu Harnischa niebagatelne znaczenie. Ta część pierwszego rozdziału zatytułowana *Zum Verhältniss von kapitalistischer Agrarumwälzung und Industrielle Revolution* w dużym stopniu decyduje o wartości całej książki. W rozpatrywaniu związków między rozwojem rolnictwa a przemysłu autor podkreśla znaczenie, jakie dla całej historiografii NRD miały teoretyczne rozważania W. I. Lenina o roli kapitalizmu w rolnictwie jako przesłanki zwycięstwa kapitalistycznych stosunków produkcji w gospodarce przemysłowej. Na gruncie NRD do badań Lenina nawiązał J. Kuczyński, który uzależniał postęp w stosunkach produkcji i zwycięstwo kapitalizmu od przeobrażeń w rolnictwie jako decydującej gałęzi produkcji feudalnej gospodarki (s. 105). Prusy jeszcze w pierwszej połowie XIX w. były państwem w przeważającej mierze agrarnym, lecz powstała w rezultacie reform agrarnych we wschodnich prowincjach Prus nowa rzeczywistość gospodarcza i społeczna — głównie różnicowanie się społeczeństwa — miała decydujące znaczenie dla zasięgu i struktury popytu na produkcję przemysłową.

Właśnie korzystna z punktu widzenia perspektyw rewolucji przemysłowej struktura społeczeństwa wiejskiego i kapitalistyczna własność ziemi były pierwszymi przesłankami wpływu rolnictwa na rozwój przemysłowy. Wyrazem siły ekonomicznej wsi był żywotny do drugiej połowy XIX w. „przemysł wiejski” (*Heimgewerbe*), głównie wytwórczość włókiennicza rozpowszechniona nawet wśród chłopów. Ta część działalności gospodarczej chłopstwa nie znalazła uznania w oczach wielu historyków społecznych i gospodarczych wsi pruskiej. Producentów rolnych cechowała już od lat dwudziestych XIX w. rosnąca zamożność i siła kupna. Toteż rolnictwo miało wywrzeć decydujący wpływ na kształtowanie rynku i stosunków zbytu. Ten rynek wewnętrzny stanowił główny pomost między obszarami rolnictwa i powstającego przemysłu, a zarazem główny instrument oddziaływania rolnictwa na całą gospodarke.

Dla procesu „uruchomienia” rewolucji przemysłowej niezbędne były nie tyle kapitały (co podkreśla szkoła ekonomiczna H. Motteka z Hochschule für Ökonomie w Berlinie-Karlshorst), ile przede wszystkim chłonny i dostatecznie już istniejący rynek zbytu na produkty przemysłowe. Społeczeństwo wiejskie kształtowało popyt i konsumpcję, zatem i decydowało o skali inwestycji przemysłowych. Kapitałny problem opłacalności i zbytu produkcji nie jest mocną stroną badaczy rewolucji przemysłowej, tymczasem opłacalność rozstrzygała o dopływie kapitałów do przemysłu. Dla posiadaczy kapitałów we wschodnich prowincjach pruskich w omawianym okresie przemysł nie był najbardziej atrakcyjnym polem inwestycji pieniędzy, które z większym nierzaz zyskiem kapitałiści lokowali w majątkach

ziemskich lub posiadających wysoki kurs giełdowy papierach wartościowych. Nowo-
wzmacniają argumentację Harnischa o dużej (atrakcyjności poza przemysłowych
wzmacniają argumentację Harnischa o dużej atrakcyjności pozaprzemysłowych
inwestycji finansowych w pierwszej połowie XIX w. Tylko gwarancja rozległego
zbytu mogła przyciągnąć kupców i bankierów ku wytwórczości przemysłowej.

Masowym odbiorcą produkcji przemysłowej nie było skądinąd liczne w Pru-
sach rzemiosło, którego połowa członków zamieszkiwała w miastach, ani pierwsze
nieliczne grupy klasy robotniczej. Wielkości popytu na produkcję fabryczną nie
kształtowała też drobna warstwa posiadająca (junkrzy, burżuazja, biurokracja).
Fundamentem i głównym współtwórcą rynku było tylko szybko rosnące liczebnie
i stabilizujące się materialnie społeczeństwo agrarne (s. 115 n.). Zamożność ma-
terialną wsi kształtował też oplacalny eksport rolny do krajów zachodnich. Wzma-
gał on popyt wsi na produkty przemysłowe, zaś przemysł wzmagając zapotrzebo-
wanie na płody rolne dostarczał producentom wiejskim środków na dalsze inwe-
stycje rolnicze. Zacieśnianie się związków miasta z wsią jest pozornie refleksją
mało odkrywczą. W kontekście dążeń Harnischa do ustalenia hierarchii ważności
przesłanek przewrotu przemysłowego i chronologii ich pojawienia się wieś sta-
wała się podstawową siłą rewolucji przemysłowej i w tym sensie poglądy Har-
nischa są swego rodzaju wyzwaniem wobec niemal całej historiografii RFN części
historiografii NRD i nauki polskiej (dotyczącej rozwoju przemysłu we wschodnich
prowincjach Prus⁸).

Rozdział następny poświęcony jest narastaniu kapitalistycznych stosunków
w rolnictwie. Oparty jest on na bogatej literaturze i cennych archiwaliach Merse-
burga i Poczdamu (autor nie dotarł do archiwów polskich) i jest merytorycz-
nym rozwinięciem sformułowanych wcześniej teoretycznych rozważań o doniosłej
roli rolnictwa w rozwoju gospodarczym Ostelbii. Autor omawia postanowienia
kolejnych aktów uwłaszczeniowych, zaś szczególne znaczenie przywiązuje do usta-
wy z 7 lipca 1821 r. korzystnej dla posiadających chłopów (s. 95 n.). Warto podkre-
ślić skrupulatność i krytycyzm Harnischa w analizie współczesnych danych staty-
stycznych konfrontowanych w miarę możliwości ze źródłami. Podstawowe dla ob-
liczania końcowych rezultatów reform uwłaszczeniowych zestawienia statystyczne
obejmują zasadniczo lata 1816 - 1859, tymczasem proces pozbawiania ziemi mało-
rolnych chłopów rozpoczął się już w epoce napoleońskiej (s. 273, 281). Szczegól-
nie junkrzy z Pomorza Zachodniego (regencji szczecińskiej i koszalińskiej) so-
wicie wynagrodzili sobie utratę praw feudalnych, zawłaszczając do końca 1836 r.
aż 255 tys. ha areałów chłopskich. Już ze względu choćby na masową likwidację
drobnych, zadłużonych gospodarstw chłopskich w 1806 - 1813 r. przyjmowana przez
historyków zachodnioniemieckich wielkość 1 mln ha jako suma strat chłopskich
na rzecz dworów w Ostelbii jest zaniżona. Badacze powinni kierować się przeko-
naniem, że straty własności chłopskiej znacznie przewyższyły wspomniany 1 mln ha
(s. 147).

Jednakże nawet utrata do 1/2 areału stanowiła ważną przesłankę wyjścia
chłopstwa z kręgu nieproduktywności. W warunkach wciąż dominującej trójpo-
lówki u progu reform agrarnych w Prusach tylko około 50% ziemi uprawnej było
faktycznie użytkowane rolniczo. Stagnacją w produkcji nawozów wpływała na

⁸ W. Stępiński, *Przemiany kapitalistyczne w życiu gospodarczym Szczecina w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa—Poznań 1984, s. 48 n., tegoż, *Burżuazja i junkierstwo nadbałtyckich prowincji tzw. wschodu Rzeszy wobec problematyki uprzemysłowienia (1850 - 1870)*, w: „Przegląd Zachodni” 4/1980, s. 109 n.

⁹ H. Harnisch, *Die kapitalistische Agrarreform. Ihre Bedeutung für die He-
rausbildung des inneren Marktes und die Industrielle Revoluit on in den östlichen
Provinzen Preussens in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, [w:] „Jahrbuch
für Wirtschaftsgeschichte” (1977), cz. 4, s. 63 - 82.

ekstensywny sposób gospodarowania na znacznych połaciach gruntów chłopskich. Stanowiącą główną formę feudalnych odszkodowań odstępowanie gruntów na rzecz dworów świadczyło o tym, że chłopci pozbywali się arealów, których i tak nie byli w stanie intensywnie uprawiać. Toteż pozbywanie się ziemi w istocie nie dającej plonów (odłogi) nie hamowało ani procesu powstawania warstwy wielkiego i średniego chłopstwa (s. 163, 170 n., 227), ani wzrostu produktywności arealów chłopskich, powoli przechodzących do gospodarki płodozmianowej.

Część pracy dotycząca wkładu obu głównych partnerów procesu uwłaszczeniowego w przeobrażeniach rolnictwa w Ostelbii skłania do dyskusji. Autor zdaje się nie zajmować jednoznacznego stanowiska w ocenie udziału junkierstwa w domniślim procesie intensyfikacji i racjonalizacji rolnictwa. Z jednej strony stwierdza on niewątpliwą przewagę wielkiej własności na tym polu, ogranicza ją chronologicznie do omawianego okresu (s. 208). Tymczasem przewaga wielkiej własności nad producentami chłopskimi w przebudowie kapitalistycznej rolnictwa w prowincjach wschodnich powiększała się w drugiej połowie XIX w. Zdaniem autora rolnictwo w Ostelbii od początku XIX w. było „insgesamt in starkem Masse” określane przez nowoczesne gospodarstwa junkierskie. Dalej pisze zaś, że pomimo „amputacji” często połowy arealów w pierwszej połowie XIX w. oblicze rolnictwa w Ostelbii określane było przez chłopski stan posiadania. Poziom tego rolnictwa miał być uzależniony „in hohem Masse” od przemian chłopskiego stanu posiadania tak pod względem wielkości produkcji jak i struktury wykorzystanych rolniczo gruntów (s. 210). Harnisch wniósł poważny wkład do tej części historiografii agrarnej, która przyznaje gospodarce chłopskiej znacznie większy, niż tradycyjnie przyjmowano, wkład w kapitalistyczną przebudowę stosunków wiejskich. W tym kierunku zmiernają też nowsze badania polskie¹⁰. Próby choćby przybliżonej oceny rzeczywistego udziału chłopstwa i junkierstwa w rozwoju rolnictwa natrafiają na olbrzymie przeszkody (s. 207). Materiał statystyczny jest niepełny. Dominują w nim ujęcia całościowe. Jednakże dobrze zasiedziało w organizacjach gospodarczych i politycznych junkierstwo w Ostelbii miało nad producentami chłopskimi przewagę tak olbrzymią, że nawet po zrewidowaniu starszych ocen polskich (np. A. Wielopolskiego) o znacznym niedorozwoju gospodarki chłopskiej wielka własność była głównym beneficjentem, ale też i głównym motorem kapitalistycznych przemian agrarnych. Kapitałne znaczenie dla utrwalenia tego dystansu miała umiejętność junkierstwa właściwego dyskontowania rewolucyjnych przemian w komunikacji (koleje żelazne, żegluga parowa) dla nowoczesnej organizacji zbytu produkcji do miast. A instytucje finansowe, udział w spółkach kolejowych, żeglugowych, osobiste powiązania (klasowe i rodzinne) z wszechwładną biurokracją, której zresztą część sami stanowili? Chłopi nawet posiadający ziemię pozbawieni byli nie tylko kredytu hipotecznego (s. 208), ale tradycji organizacyjnych i solidarności stanowej wspólnego działania, jaką wśród junkierstwa podsyciała świadomość walki o egzystencję w nowym kapitalistycznym społeczeństwie. W skali całej Ostelbii zagadnienia współzależności między środkami komunikacji, instytucjami gospodarczymi i producentami w szukaniu nowych opłacalnych rynków zbytu należą do szczególnie zamiebanych¹¹ i praca Harnischa nie stanowi pod tym względem wyjątku.

¹⁰ *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce (problemy i metody). Księga poświęcona Władysławowi Rusińskiemu z okazji 40-lecia pracy naukowo-dydaktycznej*, PTPN Wyd. Historii Nauk Społecznych nr 56, Warszawa—Poznań 1978.

¹¹ A. v. Lengerke, *Schilderungen der baltischen und westfälischen Landwirtschaft*, cz. I, Berlin 1849, s. 326 n.; W. Stępiński, *Początki zalewowej żeglugi parowej w Szczecinie w latach 1825 - 1860*, [w:] „Przegląd Zachodniopomorski” nr 3-4 (1985), druk.

Analiza wzrostu ilościowego i dysproporcji w poziomie gospodarowania w poszczególnych prowincjach Ostelbii nie rozwiewa podniesionych już wątpliwości co do rzeczywistego wkładu gospodarki chłopskiej w sukces reform agrarnych. Te różnice były często ogromne. Posłużmy się danymi autora. Na Pomorzu Zachodnim tylko 3-5% arealu chłopci przeznaczali pod uprawę ziemniaków, natomiast w środkowej Brandenburgii mieli obsadzać nimi aż 75% gruntów. Te współczesne dane (F. W. v. Reden, 1842 r.) dla Brandenburgii uważa Harnisch za mocno przesadzone, lecz w opinii autora obrazują znaczenie lepszego położenia wobec rynku dla perspektyw rozwoju rolnictwa (s. 216 n.). Cenne rozważania autora o związkach między tempem modernizacji gospodarki chłopskiej a bliskością chłonnego rynku zbytu w odniesieniu do Brandenburgii, gdzie bliskość Berlina skłaniała nawet do rozwijania mleczarstwa i sadownictwa, świadczą o słabych szansach chłopstwa na prawdziwie intensywne rolnictwo tam, gdzie procesy urbanizacyjne ograniczały się do głównego miasta prowincji lub czasami regencji (Wielkopolska, Prusy Zachodnie). Dopóki kolej nie połączyła Berlina ze wszystkimi prowincjami wschodnimi, stolica Prus była „złotą kurą” niemal wyłącznie dla junkrów i chłopów z Brandenburgii i junkrów z regencji szczecińskiej.

Sytuacja prowincji wschodnich w zakresie produkcji i zbytu zbóż była pomyślniejsza, bowiem dzięki portom zaistniały od końca lat dwudziestych XIX w. ogromne możliwości eksportowe. Interesująco motywuje Harnisch większy niż dotąd sądzono wpływ reform agrarnych na długotrwałość zakładów w zbycie zboża (odrzuca on termin „Agrarkrise”) „Getreideabsatzstockungen” narzuconych m. in. przez sytuację na rynku wewnętrznym (s. 221 n.). Przy czytaniu fragmentów dotyczących postępu w uprawie innych kultur rolnych takich, jak: buraka cukrowego, oleistych, dalej hodowli, w czym gospodarka chłopska nie osiągnęła większych postępów w skali Ostelbii odczuwa się dotkliwy brak wiadomości o sposobie zbywania produkcji i finansowania gospodarki chłopskiej. Rozumiejąc ogromne trudności autora w ustaleniu spraw opłacalności produkcji czy dochodowości gospodarstw, byłoby interesujące prześledzenie drogi chłopskiego żyta czy mięsa na rynek miejski, od którego dzieliły je ogniwa małomiasteczkowych pośredników dyktujących warunki na tygodniowych czy rocznych jarmarkach. Daje się odczuć tu nieobecność prac polskich, np. interesujących studiów M. Missala z obszaru Wielkopolski¹².

Blisko 1/3 książki poświęcona jest demograficznym następstwom reform agrarnych i materialnym warunkom egzystencji różnych warstw ludności chłopskiej. Na tej niwie historiografia NRD, w tym sam autor, mają poważne osiągnięcia. Za szczególnie wartościowe należy uznać te partie pracy, w których Harnisch wiąże zdumiewający przyrost ludnościowy, w tym pojawienie się wielkiej liczby drobnych producentów chłopskich i fenomen migracji do prowincji wschodnich, z rozwojem stosunków własnościowych w tej części Prus. Interesująco wypada rola państwa i samego junkierstwa w tworzeniu silnej liczebnie warstwy drobnych posiadaczy chłopskich. Efektem świadomej polityki biurokracji i szlachty było powoływanie do życia tej warstwy za pomocą parcelacji własnych, chłopskich lub gminnych arealów. Tą drogą szlachta zdobywała niezbędną dla kapitalistycznej przebudowy dóbr siłę roboczą i bazę politycznego oraz ekonomicznego działania na wsi wśród drobnego chłopstwa odporne na demokratyczną i liberalną agitację w przyszłości¹³. Wprawdzie zaspokojenie potrzeb na siłę roboczą, wzrost renty

¹² M. Missal, *Przeobrażenia w strukturze organizacyjnej i branżowej wielkopolskiego handlu w latach 1815 - 1850*, [w:] „Zeszyty Naukowe UAM w Poznaniu”. *Historia* 12(1973), s. 157 - 188.

¹³ H. Harnisch, *Probleme junkerlicher Agrarpolitik im 19. Jahrhundert*, [w:] *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. Gesellsch. und sprachwissenschaftliche Reihe*, 1(1972), cz. 2, s. 99 - 117.

gruntowej i wyższe ceny ziemi zahamowały w latach czterdziestych XIX w. ten proces, niemniej widowym sukcesem reform agrarnych i „chłopskiej” polityki państwa i junkierstwa był fakt, że drobni chłopci stanowili pod koniec reform przeszło 2/3 wiejskiego społeczeństwa. Te wyższe ceny ziemi stwarzały coraz skuteczniejszą barierę emancypacji proletariatu rolnego, który pozbawiony wcześniejszych możliwości dźwignięcia się do kategorii drobnych posiadaczy stawał się nowym, pewnym źródłem taniej siły roboczej (s. 288-297). Zgoła pionierski w historiografii agrarnej charakter mają źródłowe rozważania Harnischa o dochodowości i drodze jej ustalania dla poszczególnych kategorii ludności chłopskiej.

W ślad za wcześniejszymi monograficznymi i źródłowymi opracowaniami historyków NRD¹⁴ autor widzi w pogłębiających się różnicach majątkowych między poszczególnymi warstwami społeczności agrarnej negatywne skutki reform. Pauperyzacji dolnych warstw sprzyjało utrzymujące się do wielkich migracji przemysłowych przeludnienie wsi. Jednakże to społeczeństwo przechodziło na tory gospodarki rynkowej, zaś dalsza analiza rozwoju wiejskiego rzemiosła stanowi kolejny argument do tezy o przemożnym wpływie reform agrarnych na pobudzenie rewolucji przemysłowej we wschodnich prowincjach Prus.

Praca Harnischa jest dużym osiągnięciem autora i pośrednio nowszej historiografii NRD. Świadczy o jej ambicjach i możliwościach, które — sądząc z wydanej w 1985 r. biografii Bismarcka pióra E. Engelberga — nie ograniczają się do studiów gospodarczych. Historycy NRD osiągają coraz bardziej wartościowe rezultaty w odniesieniu do pruskiej przeszłości Wielkopolski, Śląska, Pomorza i Prus Wschodnich. Dysponują bogatymi zasobami własnych archiwów. Szersze wykorzystanie dorobku historyków polskich może być szansą historiografii obu krajów.

¹⁴ H. Hübner i H. Kathe, (oprac.), *Lage und Kampf der Landarbeiter im ostelbischen Preussen (Vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zur Novemberrevolution 1918/19)*, t. 1 Vadus (Liechtenstein 1977 I-XXXVI) i s. 3-193 (dla pierwszej połowy XIX w.).